

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ЗАКАРПАТТЯ З РАДЯНСЬКОЮ УКРАЇНОЮ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Визволення території України від нацистських загарбників і возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною завершили процес об'єднання українських етнічних земель в одній державі. Той факт, що возз'єднання було віковичною мрією українців по обидва боки Карпат, а прагнення жителів Закарпаття жити в Радянській Україні на заключному етапі Другої світової війни стало масовим, був ключовою тезою радянського уряду на переговорах з Чехословаччиною щодо Закарпатської України. Справедливість такого твердження і масовість руху закарпатських українців за возз'єднання не ставиться під сумнів більшістю істориків і сьогодні, хоча чимало безапеляційних тверджень і висновків радянської історіографії уже викликають певні сумніви в сучасних дослідників. Актуалізує дослідження проблеми і введення до наукового обігу нових архівних документів, які раніше були недоступними для істориків, та залучення численної мемуарної літератури, у тому числі й зарубіжних політичних та громадських діячів, які були причетними до зазначених подій. То ж у істориків є всі підстави для продовження всебічного і об'єктивного вивчення й аналізу такої непересічної події в житті українського народу, як возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР.

У радянській історіографії одними з перших узагальнюючих праць з історії Закарпаття стали дослідження Ф. Шевченка¹, в яких автор послідовно відобразив прагнення місцевого населення до возз'єднання з Українською РСР та висвітлив події, яке передували цьому процесу. Ряд наступних праць² головну роль у возз'єднанні краю з українськими землями відводять активній діяльності місцевих комуністів. Поширеною була теза про те, що після возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською

Україною в 1939 р. «тисячі закарпатців переходили кордон і йшли в Радянський Союз як у свою рідну Батьківщину»³, при цьому замовчувалася доля закарпатців, які нелегально перейшли радянсько-угорський кордон в 1939–1941 рр. і опинилися в радянських таборах. Так само неоднозначно висвітлювалася роль закарпатців у боротьбі з гітлерівськими військами у лавах чехословацької армії, репресії радянської влади проти місцевого населення тощо. Разом з тим у працях радянського періоду значна увага приділялася наданню допомоги Червоною армією населенню Закарпаття, участі громадян СРСР у розбудові краю тощо⁴.

Помітну увагу радянська історіографія приділила висвітленню організації місцевих органів влади, проведенню й роботі I з'їзду Народних комітетів Закарпатської України⁵. Незважаючи на ідеологічне спрямування цих праць, вони містять цікавий фактографічний матеріал та дають можливість простежити діяльність цього представницького форуму й проаналізувати прийняті на ньому документи. Особливо варто відзначити роботу М. Трояна⁶, який значну увагу приділив характеристиці делегатів I з'їзду Народних комітетів та вмістив 19 окремих біографічних нарисів про них. Виключно позитивно оцінювали радянські історики й підписання «Договору про Закарпатську Україну» між СРСР та Чехословаччиною, називаючи його торжеством історичної справедливості.

Новий етап у дослідженні проблеми розпочався на зламі 80–90-их рр. минулого століття, коли з проголошенням незалежності України було знято ідеологічні обмеження, а історики отримали можливість об'єктивно висвітлювати замовчувані раніше питання та аналізувати їх з урахуванням раніше секретних архівних документів. Завдяки цьому історіографія проблеми значно збагатилася. На сьогодні темі возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною присвячено численні збірники документів⁷, ряд наукових конференцій, дисертаційні дослідження, монографії та численні наукові праці. Історіографія проблеми також отримала певне висвітлення як у спеціальних монографічних дослідженнях, так і дисертаціях та окремих наукових працях⁸. Водночас інтерес дослідників до цієї теми зростає. Крім того, протягом останнього часу нерідко з'явля-

ються праці, які ставлять під сумнів не лише легітимність процесів, які проходили в Закарпатській Україні в 1944–1945 рр., а й легітимність перебування Закарпатської області у складі України в цілому. При цьому їхні автори, головним чином не історики чи юристи, а громадські діячі та представники певних політичних угруповань, намагаються «довести», що процес возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною не мав масової підтримки серед місцевого населення, а всі рішення та угоди, які його супроводжували, були завідомо нікчемними. Тому проблема возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною потребує подальшого прискіпливого дослідження на основі нових архівних документів та критичного переосмислення уже відомих історичних фактів.

Пропонована стаття має на меті з'ясувати відображення в працях сучасних українських істориків процесу возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною, а також те, наскільки зазначені події відповідали прагненням місцевого населення, та якою при цьому була роль радянських військових і цивільних органів влади.

Аналізуючи події, які супроводжували визволення Закарпаття від угорських і нацистських окупантів, В. Задорожний та С. Федака справедливо зауважують, що термін «визволення» в українській мові має подвійний смисл — це і позбавляти колишньої залежності, і робити вільним господарем на власній землі. Тому, наголошують автори, говорити про повне визволення Закарпаття не доводиться, але завдяки приходу Червоної армії край було звільнено від жорстокої гітлерівсько-гортіївської окупації та возз'єднано з іншими українськими землями. Тому позитивна роль цього процесу перебуває поза сумнівом⁹.

Разом з тим процес возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною неоднозначно оцінюється дослідниками проблеми. На сьогодні в історіографії можна зустріти визначення даного процесу і як приєднання, і як об'єднання, і, навіть, як анексія чи окупація. Та все ж авторитетні фахівці¹⁰ схильні вважати, що термін «возз'єднання», який вжитий у офіційних документах — Маніфесті про возз'єднання Закарпаття з Україною та Договорі між Радянським Союзом і Чехословаччиною про Закарпатську Україну — є адекватним і точним відображен-

ням тих подій. Крім того, О. Довганич, О. Корсун та інші історики вірно вказують на те, що рух частини закарпатських українців за возз'єднання з Україною не розпочався з визволенням краю від гітлерівсько-гортіївських окупантів, а активно тривав від закінчення першої світової війни.

На думку окремих істориків, саме довоєнне перебування Закарпаття у складі Чехословаччини заклало підвалини для подальшого національного розвитку місцевих українців. Так, І. Гранчак зазначає, що хоча Закарпаття у складі Чехословаччини пережило немало тяжких моментів, проте незаперечними стали успіхи в утвердженні демократизму, принципів європейського життя тощо. Саме у складі ЧСР, переконаний автор, у Закарпатті утверджувалася українська національна ідея та велася боротьба за возз'єднання з Україною¹¹.

Водночас дослідники висловлюють переконання, що визволення Закарпаття стало результатом дії багатьох різноспрямованих векторів, серед яких, по-перше, прагнення корінного населення жити вільно на своїй землі, по-друге, бажання українців із-за Карпат допомогти їм у цьому, по-третє, зацікавленість СРСР отримати стратегічний плацдарм за Карпатами. І якщо в процесі визволення Закарпаття переважав третій чинник, то, за визначенням В. Задорожного та С. Федаки, історично справедливим його роблять два перші¹².

Р. Офіцинський вірно вказує на те, що чехословацький емігрантський уряд і екс-президент ЧСР Бенеш в роки війни так і не виробили чіткої позиції щодо Закарпаття, проте вже з початку війни були готові домовлятися з Радянським Союзом про спільний кордон¹³. У свою чергу, В. Маркусь доводить, що радянський уряд у роки війни також не мав остаточної думки щодо статусу Закарпаття та постійно висловлював готовність визнати незалежність та цілісність Чехословаччини в домюнхенських кордонах¹⁴, що й було підтверджено низкою двосторонніх угод. Крім того, за словами М. Болдижара, возз'єднанню Закарпатської України з Українською РСР сприяла відсутність протидій чи серйозних заперечень приєднанню з боку інших держав і, перш за все, союзників СРСР по антигітлерівській коаліції в Другій світовій війні¹⁵.

Разом з тим деякі вчені вказують на тиск з боку СРСР на чехословацький уряд. Так, І. Поп зазначив, що такий тиск проявлявся в інспірації «загальнонародного руху» закарпатців на возз'єднання з Українською РСР¹⁶. Дещо поміркованішої точки зору дотримується М. Болдижар, який зауважив, що доленосне для Закарпаття рішення приймалося в специфічних умовах: у присутності на території краю військових сил іншої держави, нечітко визначеного в документах його державно-правового статусу, зацікавленості СРСР мати у своєму складі стратегічно важливу територію¹⁷. О. Корсун на основі аналізу архівних документів дійшов до висновку, що підхід радянської військової адміністрації до процесу возз'єднання «був абсолютно прагматичним, доволі спрощеним і, перш за все, базувався на силі каральних органів, всеохоплюючій пропаганді, соціальній і політичній демагогії, цілеспрямованих провокаціях та безпідставній підозрі і недовірі до місцевого населення, до окремих його національних меншин, що в цілому заклало вигідне і звичне для влади підґрунтя для розбрату, страху і покори громадян, котрі незабаром мали стати радянськими»¹⁸. У свою чергу, Д. Данилюк переконаний, що твердження про те, що рух за возз'єднання був інспірований Москвою, не відповідає дійсності. На підтвердження своїх слів він наводить свідчення уповноваженого чехословацького уряду в Закарпатті Ф. Немеца, який інформував свій уряд і президента про народний характер і стихійність цього руху та його зростання після визволення краю Червоною армією¹⁹.

За словами І. Миговича²⁰, серед політичних сил краю першими офіційно заявили про бажання возз'єднати Закарпаття з Українською РСР комуністи, а згодом його було підтверджено на І з'їзді Народних комітетів Закарпатської України. Подібні факти наводить також М. Болдижар, який водночас визнає, що правомочність рішень нечисельної партії комуністів від імені всього населення краю є дискусійним, проте автор наголошує, що позиції комуністів у цьому питанні збіглися з позицією більшості населення, підтвердженням чому послужили подальші події²¹. Про вагомий роль комуністів у започаткуванні руху на возз'єднання з Україною твердять також О. Довганич, З. Пашкуй

та М. Троян²², які, зокрема, наголошують, що рішення місцевих комуністів і їхня діяльність значною мірою вплинули на роботу І з'їзду Народних комітетів Закарпатської України.

На думку В. Худанича, одностайне схвалення І з'їздом Народних комітетів Закарпатської України Маніфесту про возз'єднання Закарпаття з Україною є свідченням того, що на час проведення з'їзду національна свідомість усіх верств населення краю була досить високою, а ненависть до загарбників тільки підігрівала подібні настрої. Крім того, запорукою такого рішення стала підтримка народного волевиявлення командуванням Червоної армії. Водночас історик не ставить під сумнів законність рішення про возз'єднання Закарпаття з Україною, справедливо відзначаючи те, що І з'їзд Народних комітетів Закарпатської України був найбільшим в історії представницьким зібранням, на якому вирішувалася доля Закарпаття, а Маніфест про возз'єднання додатково підписала більшість дорослого населення краю²³.

М. Макара та І. Чаварга характерним вважають те, що суспільні перетворення на Закарпатті і процес возз'єднатися з Радянською Україною підтримували не лише закарпатські українці, а й представники інших національностей. Це сталося, вважають дослідники, як завдяки привабливим гаслам радянської влади про рівноправність усіх націй у Радянському Союзі, так і виваженій політиці Народної Ради Закарпатської України, яка першими своїми постановами скасувала дискримінаційні закони гортистського уряду щодо євреїв, відновила роботу шкіл з угорською, румунською, словацькою мовами викладання та ін.²⁴

В історіографії отримали висвітлення спроби представників чехословацького уряду провести альтернативну конференцію делегатів окружних національних комітетів. Однак дослідники вказують, що її організатори не мали ні відповідних матеріальних можливостей, ні людських ресурсів, а органи радянської військової влади чинили різні перепони діяльності представників ЧСР у Закарпатті. Тому, за словами І. Шніцера²⁵, збори не відбулися, і намагання уповноваженого чехословацького уряду скликати паралельний з'їзд і тим самим дискредитувати з'їзд Народних комітетів було усунуто. Крім того, активність чехословацьких представників на Закарпатті вирішили показово

припинити без офіційного втручання радянських органів. Як справедливо наголошують В. Кульчицький, М. Настюк, Б. Тищик, М. Глубіш²⁶, підставою для припинення будь-яких зв'язків Народних комітетів на місцях з уповноваженим чехословацького уряду та його апаратом став відповідний декрет Народної Ради Закарпатської України, після проголошення якого чехословацькій місії не залишалося нічого іншого, як покинути територію краю.

Помітну увагу в сучасних працях приділено діяльності місцевих Народних комітетів. О. Довганич на основі аналізу доповідної записки політуправління 4-го Українського фронту наводить свідчення про те, що «перші Народні комітети не стільки обиралися, скільки призначалися командирами військових частин, які оволоділи тим чи іншим населеним пунктом». Разом з тим автор наголошує, що війська Червоної армії перебували не в кожному селі, а деякі Народні комітети створювалися ще в підпіллі напередодні визволення краю²⁷. На переконання В. Маркуся, хоча перші органи місцевої влади не були результатом загальних виборів при таємному голосуванні, вони були сформовані в громадах на широких зборах і принцип коаліції при їхньому формуванні дотримувався²⁸. Тому категорично стверджувати про масове призначення членів Народних комітетів не варто. Крім того, у дослідників не викликає заперечень, що місцеве населення з симпатією ставилося до Червоної армії і виступало за возз'єднання з Українською РСР, що й проявилось в рішеннях Народних комітетів на місцях.

Новітня історіографія наголошує на тому, що Народні комітети одночасно були органами державної влади та органами місцевого самоуправління й мали широкі повноваження. Так, ряд дослідників²⁹ вірно зазначає, що місцеві Народні комітети в межах підпорядкованої їм території забезпечували виконання актів Народної Ради й завідували всіма питаннями, що стосувалися забезпечення добробуту населення, розробляли місцевий бюджет і забезпечували його виконання, здійснювали керівництво і контроль за діяльністю підприємств, забезпечували охорону державного ладу і прав громадян тощо.

Водночас автори доводять непослідовність національної політики на Закарпатті напередодні возз'єднання краю з Радянською Україною. Вони наводять свідчення про те, що радянська військова влада втручалася в роботу місцевих комітетів, зобов'язувала проводити облік чоловіків німецької та угорської національності, яких згодом було відправлено до таборів військовополонених, також мала місце дискримінація угорців та німців щодо працевлаштування та ін. Крім того, радянські військові займалися формуванням керівного складу партійних, адміністративних та господарських органів, що переросло в різке порушення етноструктури населення, кадрове засилля приїжджих, масову русифікацію тощо³⁰.

Таку ж непослідовність історики відзначають і в галузі соціально-економічних перетворень. І. Шершун та В. Мельник наголошують, що соціалізація народного господарства Закарпаття проходила на основі двох протилежностей. З одного боку націоналізувалася промисловість, банківська система, торгівля, транспорт, а з іншого — земля передавалася в особисту власність селян³¹. Утім, на думку більшості сучасних істориків, передача землі селянам, як і на інших західноукраїнських землях одразу ж після їх возз'єднання з Радянською Україною, була лише тактичним кроком нової влади, спрямованим на заспокоєння місцевого населення. Підтвердженням цьому стали подальші заходи радянських органів щодо націоналізації всього земельного фонду.

І. Репін виділяє ряд факторів, які, на його думку, призвели до прискореної радянзації Закарпаття. Це, по-перше, обмеження діяльності чехословацької урядової місії в Закарпатті в зоні воєнних дій Червоної армії, а потім і в найближчих її тилах. По-друге, набір добровольців в Червону армію, а в деяких місцевостях і їхня мобілізація. По-третє, затримання й направлення на пункти військовополонених військовозобов'язаних угорців і німців з числа місцевих жителів. По-четверте, запровадження державної символіки, судочинства, силових структур за радянським зразком. По-п'яте, конфіскація землі й націоналізація промисловості, транспорту, торгівлі, ще задовго до протокольного оформлення переходу Закарпаття до складу УРСР³². Автор

наполягає, що ці заходи були прямим порушенням радянсько-чехословацьких угод, оскільки проводилися ще до офіційного возз'єднання краю з Радянською Україною.

І. Гранчак, В. Мар'їна, І. Поп, М. Россовська та інші автори³³ помітну увагу приділили аналізу дипломатичних відносин між Радянським Союзом і Чехословаччиною напередодні підписання двостороннього договору щодо Закарпаття і переговорам з цього питання. Вони також проаналізували пункти цього договору та відзначили окремі проблеми, які так і не було врегульовано. Крім того, ними наведено приклади порушення радянською стороною двосторонніх домовленостей та відмінне від чехів трактування ряду умов. М. Макара справедливо вказує на те, що підписання договору викликало й певні заперечення з боку закарпатської діаспори в Америці, значна частина діячів якої вважала, що Закарпатська Україна повинна залишитися в складі ЧСР³⁴.

На думку І. Вовканича, включення до договору між ЧСР і СРСР всіх принципових вимог радянської сторони стало своєрідним хабаром Сталіну з надією, що у відповідь радянський уряд підтримає претензії Чехословаччини на Тешинську Сілезію, за яку в той час велася гостра суперечка з Польщею. Проте, пішовши на поступки, чеський уряд так і не отримав бажаної підтримки від Радянського Союзу³⁵. Крім того, автор звертає увагу на досить активну попередню діяльність радянських дипломатів щодо досягнення згоди представників різних політичних сил Чехословаччини на приєднання Закарпаття. Завдяки цьому проти входження Закарпаття до складу СРСР на переговорах у Москві не мав заперечень жоден чеський політик, а зауваження правоцентристських партій Чехословаччини стосувалися виключно процедури передачі краю радянській стороні на конституційно-правових принципах³⁶.

До дискусійних проблем, що стали наслідком підписання радянсько-чехословацького договору, історики відносять і проблему оптації (вибору громадянства та, відповідно, переселення до СРСР чи ЧСР — *І. М.*) громадян. Характерно, що деталі подібного обміну населенням не були прописані в двосторонньому договорі, тому згодом неодноразово уточнювалися на дипломатичному рівні та закріплювалися в окремих угодах.

Результатом подібної правової неврегульованості, за словами І. Вовканича та М. Гайдоша, стало порушення майнових і громадянських прав українців, які переселилися до Української РСР, а також чехів та словаків, які виїхали до Чехословаччини³⁷.

У свою чергу, Ю. Бисага та інші історики, аналізуючи договір між СРСР та Чехословаччиною про возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР, наголошують, що хоча Договір не був досконалим з погляду міжнародного права, його значення стало доленосним для подальшої історичної долі Закарпаття. Крім того, процесу об'єднання українських земель, на думку дослідників, сприяли кілька факторів: по-перше, давня історична традиція і прагнення населення Закарпаття до возз'єднання з Україною, по-друге, відсутність протидій чи серйозних заперечень возз'єднанню з боку інших держав, і, перш за все, союзників СРСР у війні, по-третє, невпевнена позиція чехословацького уряду та президента Бенеша щодо Закарпатської України³⁸.

Історики помітну увагу приділяють дослідженню репресивної політики радянської влади проти політичних діячів і простих громадян Закарпаття. Цій проблемі присвячено дослідження М. Вегеша, С. Віднянського, І. Вовканича, М. Гайдоша та ін. У ряді праць автори намагаються проаналізувати причини арештів діячів Карпатської України. Так, М. Вегеш та В. Туряниця звертають увагу на те, що хоча Президент Карпатської України А. Волошин після захоплення її території військами Угорщини виїхав в еміграцію і вже з кінця 1939 р. перестав займатися політикою й цілком присвятив себе викладацькій роботі, його після війни, незважаючи на похилий вік, було заарештовано радянськими правоохоронними органами, а справжня причина смерті у в'язниці досі невідома³⁹. Дещо відмінну точку зору на політичну діяльність громадських діячів Карпатської України висловив діаспорний дослідник та колишній делегат I з'їзду Народних комітетів В. Маркусъ. За його словами, «уже на етапі визволення Закарпаття від гітлерівських військ А. Волошин мав контакти з чеськими керівниками з приводу майбутнього співробітництва між чехами й карпато-українцями на основі автономного статусу Закарпатської України 1939 р.»⁴⁰

Деякі представники новітньої історіографії виокремлюють ряд причин, які, на їхню думку, призвели до масових репресій проти колишніх активістів Карпатської України. По-перше, сталінське керівництво методично усувало всіх прихильників української національно-державної ідеї, незалежно від того, де вони перебували. По-друге, діячі Карпатської України на чолі з А. Волошиним становили ймовірну загрозу для радянської влади у випадку можливого звернення чехословацьких державних органів з приводу висловлення ними точки зору щодо передачі Закарпаття Радянському Союзові. Саме тому арешти провідних діячів Карпатської України відбулися до підписання радянсько-чехословацької угоди щодо Закарпаття⁴¹.

Окремі дослідники звертають увагу на те, що до складу Закарпаття, яке відійшло до Української РСР, не були включені заселені українцями землі Мараморощини і Пряшівщини, населення яких також виступало за возз'єднання з Україною. На думку М. Макари⁴², радянський уряд знехтував їхніми проханнями, не бажаючи через русинів-українців псувати відносини з Чехословаччиною та Румунією. Тут можна провести певні аналогії з етнічними українськими територіями, які залишилися в складі Польщі. Деякі дослідники переконані, що завдяки цьому Радянський Союз мав і надалі певний вплив у цих країнах та міг потенційно чинити на них тиск за умови загострення територіальних питань.

Крім того, більшість істориків вказують на той факт, що радянське керівництво хоча й обґрунтовувало возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною цілком справедливо бажанням місцевого населення, проте ні представники Народної Ради Закарпатської України, ні представники уряду УРСР не були запрошені до переговорів з цього питання і не брали участь у підписанні радянсько-чехословацького договору щодо Закарпаття.

У свою чергу, В. Ганчин вказує, що Закарпатська Україна не була суб'єктом міжнародного права, тому її представники не мали права підписувати міжнародний договір, а І з'їзд Народних комітетів Закарпатської України не мав на меті створити нову державу, а лише домагався возз'єднання краю з Радянською Україною, що і було здійснено⁴³. Погоджуються з цією тезою

М. Болдижар, який визнає, що I з'їзд Народних комітетів Закарпатської України не прийняв чітких рішень про статус Закарпаття. Історик дійшов до висновку, що Закарпатська Україна була окремим адміністративно-політичним утворенням з багатьма елементами державності: законодавчою і виконавчою владою, конкретною господарською діяльністю, наявністю (хоч і не дуже чіткою) кордонів, їх охороною тощо. Проте, на переконання М. Болдижара, це було лише державне утворення перехідного типу, завдання якого цілком вичерпувалося реалізацією волевиявлення народу про возз'єднання з Радянською Україною⁴⁴.

О. Довганич звертає увагу на той факт, що з моменту визволення Закарпаття Червона армія активно проводила мобілізацію місцевих жителів до своїх лав, не маючи законних підстав для таких дій. Крім того, автор наводить документальні свідчення з донесень чехословацьких військових про те, що радянська сторона перешкоджала мобілізації закарпатців до лав чехословацької армії⁴⁵. Погоджуються з цією точкою зору й інші дослідники. Так, С. Устич наголосив, що навіть після підписання договору між СРСР і ЧСР про вихід Закарпаття зі складу Чехословаччини і возз'єднання краю з Радянською Україною Закарпатська Україна продовжувала існувати, а її Народна Рада діяла й прийняла ще ряд важливих постанов, декретів і рішень. Загалом же, вказує автор, чинність радянського законодавства офіційно було поширено на територію Закарпаття лише з 24 січня 1946 р.⁴⁶

На переконання Ю. Бисаги та інших дослідників⁴⁷, відсутність у Договорі про возз'єднання чітко визначеного статусу Закарпатської України значно «полегшило» вирішення питання про перетворення краю на область у складі Української РСР. Тим не менше, значення договору історики вважають доленосним для подальшого історичного розвитку Закарпаття.

Водночас історики досі дискутують, який статус мала Закарпатська Україна з моменту її визволення і аж до утворення Закарпатської області та поширення на її територію радянського законодавства, у якому статусі вона була возз'єднана з Радянською Україною та ін. Як зауважує А. Пушкаш, противники возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною ще й сьогодні намагаються знайти будь-які аргументи, які б, на їхню думку,

підтвердили тезу про неправомірність цього процесу⁴⁸. Однак неупереджені дослідження спростовують подібні «аргументи». Показовим є те, що Перший з'їзд закарпатських українців Америки і Канади (1972 р.), делегатів якого важко запідозрити в симпатіях до СРСР, визнав возз'єднання Карпатської України з Україною доконаним фактом, який відповідає віковичним прагненням українського народу жити в національній соборній державі, та відкинув як безпідставні будь-які претензії чехословацьких та угорських політиків на Закарпаття⁴⁹.

Таким чином, аналіз праць з даної проблеми дає підстави стверджувати, що більшість істориків позитивно оцінюють процес возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною, який об'єктивно відповідав прагненню місцевого населення жити в одній державі з усім українським народом. Разом з тим фахівці відзначають, що радянський уряд у боротьбі за Закарпатську Україну значною мірою керувався бажанням отримати стратегічно важливий регіон як плацдарм для можливого подальшого просування й контролю території Центральної Європи. Крім того, новітня українська історіографія в цілому доводить, що суспільні перетворення в Закарпатті за радянським зразком і репресії проти місцевого населення певною мірою підірвали рівень довіри до влади й актуалізували численні дискусії щодо правомірності возз'єднання краю з Україною, які не вщухають і сьогодні. Разом з тим подальшого дослідження потребують питання ставлення різних верств населення і політичних партій до возз'єднання краю з Українською РСР, доля політичних діячів і активістів громадських рухів, опозиційно налаштованих до радянської влади, особливості реалізації плану суспільно-політичних і соціально-економічних перетворень після 1945 р. тощо.

¹ Шевченко Ф. Боротьба за радянську владу на Закарпатській Україні. — К., 1950; його ж. Шляхом до волі. — К., 1955 та ін.

² Співак Б. І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930-1945 роках. — Львів, 1963; Сутрин Д. Споконвічна мрія збулася: Комуністи Закарпаття на чолі боротьби трудящих за возз'єднання з Радянською Україною та здійснення соціалістичних перетворень в

області. — К.: Політвидав України, 1969; Хайнас В. Здійснення мрії: 3 історії Закарпатської комуністичної організації 1938–1945 років. — Ужгород, 1963; *Халус П.* В боях за волю. — Ужгород, 1959 та ін.

³ *Сірко П. С.* Закарпатці в чехословацькій військовій частині в СРСР в період Великої вітчизняної війни // Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. 29 червня — 2 липня 1967 р. (Зб. статей). Ред. колегія М. В. Троян (відп. ред.) та ін. — Ужгород: Карпати, 1970. — С. 236-244.

⁴ *Ткачова Л. І.* Допомога воїнів Червоної армії трудящим Закарпаття (жовтень 1944–1945 рр.) // Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. 29 червня — 2 липня 1967 р. (Зб. статей). Ред. колегія М. В. Троян (відп. ред.) та ін. — Ужгород: Карпати, 1970. — С. 263-269; *Кущенко К. О.* Братня допомога народів СРСР у відбудові і розвитку промисловості Закарпатської області // Там само. — С. 283–292 та ін.

⁵ Див.: *Евсеев И. Ф.* Народные комитеты Закарпатской Украины — органы государственной власти (1944-1945 гг.). — М., 1954; *Пальок В. В.* Про I з'їзд Народних комітетів Закарпатської України // Український історичний журнал. — 1965. — № 6. — С. 58–62 та ін.

⁶ *Троян М. В.* Того дня зійшло сонце возз'єднання: Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України. — Ужгород: Карпати, 1979. — 136 с.

⁷ Про Закарпатську Україну: Збірник матеріалів. — К., 1945; Шляхом Жовтня. Визволення Радянською армією Закарпатської України і возз'єднання її з Радянською Україною. — Збірник документів. Т. 6. — VIII. 1939 — I. 1946. — Ужгород: Карпати, 1965; Возз'єднання: Зб. архівних док. і матеріалів (травень 1944 — січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною / Державний архів Закарпатської області / В. І. Балоба (ред. кол.), О. Довганич (упоряд., авт. передм. та покажч.). — 2. вид., доп. — Ужгород: Закарпаття, 2000. — 344 с. та ін.

⁸ *Данилюк Д. Д.* Історіографія Закарпаття в новітній час (1917–1985). — Львів: Вища школа, 1987; *Данилюк Д. Д.* Українська радянська історична література про возз'єднання Закарпаття з УРСР // Український історичний журнал. — 1985. — № 6. — С. 136–144; *Данилюк Д. Д.* Проблема визволення та возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною у вітчизняній історіографії // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листо-

пада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.) — Ужгород: Патент, 1995. — С. 98–102; *Данилюк Д. Д.* Українська історіографія історії Закарпаття 1919–1945 рр. // Карпатська Україна і Августин Волошин: Матеріали міжнар. наук. конф. «Карпатська Україна — пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року) / Павло Чучка (відп.ред.). — Ужгород: Гражда, 1995. — С. 97–109; *Довганич О. Д.* Проблеми історії Закарпаття напередодні та в роки Другої світової війни (1938–1945 рр.): Дис... д-ра іст. наук у вигляді наук. доповіді: 07.00.01 / Ужгородський держ. ун-т — Ужгород, 1997. — 72 арк.; *Олашин М.* Возз'єднання Закарпаття з УРСР (листопад 1944 — червень 1945 рр.) в публікаціях документів та літературі // 1945 рік. Закарпатська Україна: Матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгородський держ. ун-т / В. Є. Задорожний (відп.ред.), В. Є. Задорожний (упоряд.), Р. А. Офіцинський (упоряд.). — Ужгород: Патент, 1995. — С. 92–98; *Пальок В.* Возз'єднання Закарпаття з Україною (історіографія питання) // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.). — Ужгород: Патент, 1995. — С. 92–98 та ін.

⁹ *Задорожний В., Федака С.* Визволення Закарпаття Радянською Армією: правда і домисли Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.). — Ужгород: Патент, 1995. — С. 9–32. — С. 10.

¹⁰ *Довганич О.* За глибоке вивчення джерельної бази та історіографії возз'єднання Закарпаття з Україною // Возз'єднання Закарпаття з Україною: матеріали наук. конф., присвяч. 60-ти річчю возз'єднання Закарпаття з Україною, Ужгород, 29 червня 2005 р. / Ужгородський національний ун-т. Історичний факультет. Кафедра історії України / М. М. Вегеш (голова ред.кол.). — Ужгород: Говерла, 2006. — С. 34–47. — С. 34.

¹¹ *Гранчак І.* Утворення Чехословаччини та її вплив на долю народів Центральної Європи // Закарпаття в складі Чехословаччини: проблеми відродження і національного розвитку: Доп. наук. семінару, присвяч. 80-ій річниці утворення Чехословаччини, Ужгород, 28 жовтня 1998 р. / Ужгородський держ. ун-т. Історичний факультет. Інститут карпатознавства / І. Гранчак (відп.ред.). — Ужгород, 1999. — С. 3–20. — С. 18.

¹² *Задорожний В., Федака С.* Визволення Закарпаття Радянською Армією: правда і домисли // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.) — Ужгород: Патент, 1995. — С. 9–32. — С. 10.

¹³ *Офіцинський Р.* Політичні орієнтири підкарпатських членів Державної ради Чехословацької Республіки у Лондоні (1940–1944) // 1945 рік. Закарпатська Україна: Матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгородський держ. ун-т / В. Є. Задорожний (відп.ред.), В. Є. Задорожний (упоряд.), Р. А. Офіцинський (упоряд.) — Ужгород: Патент, 1995. — (С.28–40) — С. 37.

¹⁴ *Маркусь В.* Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944–1945 / Андре П'єр (вступ.слово). — 2. вид. — К., 1992. — С. 34.

¹⁵ *Болдижар М.* Справжнє народне волевиявлення // 1945 рік. Закарпатська Україна: Матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгородський держ. ун-т / В. Є. Задорожний (відп.ред.), В. Є. Задорожний (упоряд.), Р. А. Офіцинський (упоряд.) — Ужгород: Патент, 1995. — (73–78). — С. 77.

¹⁶ *Поп І. І.* Режисери і статисти. «Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною в дзеркалі московських документів 1944–1945 рр. // Карпатський край. — 1995. — № 1–4. — С. 68–72.

¹⁷ *Болдижар М.* Справжнє народне волевиявлення // 1945 рік. Закарпатська Україна: Матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгородський держ. ун-т / В. Є. Задорожний (відп.ред.), В. Є. Задорожний (упоряд.), Р. А. Офіцинський (упоряд.) — Ужгород: Патент, 1995. — С. 77.

¹⁸ *Корсун О.* Возз'єднавчий рух на Закарпатті у 1944–1945 рр. у світлі нових архівних документів // Возз'єднання Закарпаття з Україною: матеріали наук. конф., присвяч. 60-ти річчю возз'єднання Закарпаття з Україною, Ужгород, 29 червня 2005 р. / Ужгородський національний ун-т. Історичний факультет. Кафедра історії України / М. М. Вегеш (голова ред.кол.). — Ужгород: Говерла, 2006. — С. 48–58. — С. 50.

¹⁹ *Данилюк Д.* Возз'єднання Закарпатської України з Українською республікою — закономірний історичний акт // Возз'єднання Закарпаття з

Україною: матеріали наук. конф., присвяч. 60-ти річчю возз'єднання Закарпаття з Україною, Ужгород, 29 червня 2005 р. / Ужгородський національний ун-т. Історичний факультет. Кафедра історії України / М. М. Вегеш (голова ред.кол.). — Ужгород: Говерла, 2006. — С. 8–17. — С. 14.

²⁰ *Мигович І.* Діяльність комуністів Закарпаття на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни // 1945 рік. Закарпатська Україна: Матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгородський держ. ун-т / В. Є. Задорожний (відп.ред.), В. Є. Задорожний (упоряд.), Р. А. Офіцинський (упоряд.). — Ужгород: Патент, 1995. — (С.60–68). — С. 63.

²¹ *Болдижар М.* Справжнє народне волевиявлення // 1945 рік. Закарпатська Україна: Матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгородський держ. ун-т / В. Є. Задорожний (відп.ред.), В. Є. Задорожний (упоряд.), Р. А. Офіцинський (упоряд.). — Ужгород: Патент, 1995. — (73–78). — С. 75.

²² *Довганич О. Д., Паишкуй З. А., Троян М. В.* Закарпаття в роки війни. — Ужгород: Карпати, 1990.

²³ *Худанич В.* Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.). — Ужгород: Патент, 1995. — С. 32–42. — С. 36, 40.

²⁴ *Макара М., Чаварга І.* національна політика народної влади // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.). — Ужгород: Патент, 1995. — С. 51–63.

²⁵ *Шніцер І.* Ставлення чеських та словацьких політиків до возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною // Возз'єднання Закарпаття з Україною: матеріали наук. конф., присвяч. 60-ти річчю возз'єднання Закарпаття з Україною, Ужгород, 29 червня 2005 р. / Ужгородський національний ун-т. Історичний факультет. Кафедра історії України / М. М. Вегеш (голова ред.кол.). — Ужгород: Говерла, 2006. — С. 116–121. — С. 117.

²⁶ *Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й., Глубіш М. І.* Вхідження Галичини, Північної Буковини та Закарпаття до складу України (1939–1945 рр.). — Дрогобич: Добре серце, 1995. — С. 57.

²⁷ *Довганич О.* Питання возз'єднання у доповіді політуправління 4-го Українського фронту головному політичному управлінню Червоної армії // 1945 рік. Закарпатська Україна: Матеріали наук. конф., присвяч. 50-річчю перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Ужгородський держ. ун-т / В. С. Задорожний (відп.ред.), В. Є. Задорожний (упоряд.), Р. А. Офіцинський (упоряд.). — Ужгород: Патент, 1995. — (С.50-60) — С. 51.

²⁸ *Маркусь В.* Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944–1945 / Андре П'єр (вступ.слово). — 2. вид. — К., 1992. — С. 36.

²⁹ *Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й., Глубіш М. І.* Входження Галичини, Північної Буковини та Закарпаття до складу України (1939–1945 рр.). — Дрогобич: Добре серце, 1995. — С. 56.

³⁰ *Макара М., Чаварга І.* національна політика народної влади // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.) — Ужгород: Патент, 1995. — С. 51–63.

³¹ *Шершун І., Мельник В.* До питання про соціально-економічні перетворення в Закарпатті (листопад 1944 — грудень 1945 р.) // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.) — Ужгород: Патент, 1995. — С. 63–68.

³² *Рєпін І. В.* Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 р. — червень 1945 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національний ун-т «Львівська політехніка» — Л., 2007. — 20 с.

³³ *Марьина В. В.* Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939-1945 гг. — М.: Новый хронограф, 2003. — 304 с.; *Россовська М. І. Й.* Сталін, Е. Бенеш і Закарпаття восени 1944 р. // Carpatica-Карпатики: Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи. 36. статей. — Ужгород: Патент. — Вип. 2. — С. 210–222; *Гранчак І. М., Поп І. І.* Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду Другої світової війни // Carpatica-Карпатики: Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи. 36. статей. — Ужгород: Патент. — Вип. 2. — С. 223–236 та ін.

³⁴ *Макара М. П.* Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розв'язу (жовтень 1944 — січень 1946 рр.). — Ужгород: Патент, 1995. — С. 53–54.

³⁵ *Вовканич І.* Радянсько-чехословацькі домовленості про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 р. // Закарпаття в складі Чехословаччини: проблеми відродження і національного розвитку: Доп. наук. семінару, присвяч. 80-ій річниці утворення Чехословаччини, Ужгород, 28 жовтня 1998 р. / Ужгородський держ. ун-т. Історичний факультет. Інститут карпатознавства / І. Гранчак (відп.ред.). — Ужгород, 1999. — С. 84-96. — С. 84, 95.

³⁶ *Вовканич І.* Проблема Закарпаття на переговорах президента ЧСР Е. Бекеша в Москві у березні 1945 р. // Закарпаття в складі Чехословаччини: проблеми відродження і національного розвитку: Доп. наук. семінару, присвяч. 80-ій річниці утворення Чехословаччини, Ужгород, 28 жовтня 1998 р. / Ужгородський держ. ун-т. Історичний факультет. Інститут карпатознавства / І. Гранчак (відп.ред.). — Ужгород, 1999. — С. 74–83. — С. 76.

³⁷ *Вовканич І., Гайдош М.* Оптація громадян між ЧСР і СРСР (Україною) в 1945–1948 рр. та сучасні проблеми української меншини в Словаччині // Україна в європейських міжнародних відносинах. Науковий збірник / НАН України, Інститут історії України. — К., 1998. — С. 500-516.

³⁸ *Бисага Ю. М., Коровська Н., Угляр В., Сагарда В.* Історичне значення возз'єднання Закарпаття з Україною // Українські землі в роки Другої світової війни: Науково-методичний збірник матеріалів конференції (Ужгород, 19 грудня 1997 р.) / Упорядк. В. Мельника і Р. Офіцинського. — Ужгород: Патент, 1998. — С. 109–110.

³⁹ *Вегеш М., Турянця В.* Короткий життєпис Августина Волошина (1874–1945) / Ужгородський держ. ун-т. — Ужгород, 1995. — С. 25–27.

⁴⁰ *Маркус В.* Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944–1945 / Андре П'єр (вступ.слово). — 2. вид. — К., 1992. — С. 36.

⁴¹ *Вовканич І., Вовканич І.* Сталінські репресії проти політичних діячів Карпатської України і Чехословаччини після закінчення Другої світової війни // Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища: Доповіді та повідомлення наук. конф., присвяч. 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України, Ужгород, 10–11 березня 1999 р. / Ужгородський держ. ін-т інформатики, економіки та права Міносвіти України; Закарпатський регіональний центр соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України / І. М. Гранчак (ред.). — Ужгород, 1999. — С. 161–172.

⁴² *Макара М. П.* Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 — січень 1946 рр.). — Ужгород: Патент, 1995. — С. 51.

⁴³ *Ганчин В.* закарпатська Україна: державно-правові аспекти // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наук. конф., присвяченої

50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.) — Ужгород: Патент, 1995. — С. 76–79.

⁴⁴ *Болдижар М.* Про статус Закарпаття: історичні факти і домисли // Закарпаття в складі Чехословаччини: проблеми відродження і національного розвитку: Доп. наук. семінару, присвяч. 80-ій річниці утворення Чехословаччини, Ужгород, 28 жовтня 1998 р. / Ужгородський держ. ун-т. Історичний факультет. Інститут карпатознавства / І. Гранчак (відп.ред.). — Ужгород, 1999. — С. 20–28. — С. 25–26.

⁴⁵ *Довганич О. Д.* Закарпатські добровольці: Нариси з історії та бойового шляху. — Ужгород, 1998. — С. 79–80.

⁴⁶ *С. Устич.* З'їзд був, є і залишається видатною подією в історії краю // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наук. конф., присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Нар. ком. Закарпат. України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Ужгородський ун-т / В. Задорожний (відп.ред.), В. Задорожний (упоряд.), Р. Офіцинський (упоряд.) — Ужгород: Патент, 1995. — С. 3–7. — С. 4–5.

⁴⁷ *Бисага Ю. М., Коровська Н., Углей В., Сагарда В.* Історичне значення возз'єднання Закарпаття з Україною // Українські землі в роки Другої світової війни: Наук.-метод. зб. матеріалів конф., Ужгород, 19 грудня 1997 р. / Кафедра історії України Ужгородського держ. ун-ту / Василь Мельник (упоряд.), Роман Офіцинський (упоряд.). — Ужгород: Патент, 1998. — С. 107–110. — С. 109.

⁴⁸ *Пушкаш А.* Цивілізація или варварство: Закарпатъе, 1918–1945. — М.: Европа, 2006. — С. 440.

⁴⁹ *Шандор Вікентій.* Спомини. Т. 2: Карпатська Україна 1939–1945. — Ужгород: Гражда, 2000. — С. 196.